

Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában*

A magyar *káliz* szó és ami körülötte van

1. rész

1. Bevezetés. LIGETI LAJOS 1976-os tanulmányában megjegyzi, hogy „A *káliz* végső soron iráni eredetű, pontosan megfelel – nyelvjárási alapon – a *hvárezm*, *horezm* alaknak, de van benne – legalább most úgy látszik – egy iráni és egy török hangtani jellegzetesség” (LIGETI 1976: 27). A *káliz* szóalak – úgy tűnik – manapság a magyar nyelv- és történettudományi szakirodalomban általános elfogadásra talált. Elég hivatkozni néhány nagyobb szótárra és lexikonra, amelyekben a *káliz* címszó is szerepel. A *káliz* szóalak azonban viszonylag új keletűnek mondható, hiszen – ahogy látni fogjuk – a 19. században még a hvárezmiek itteni létezése sem volt közismert, így ezekben az időkben eleve nem használhatták a kérdéses szót etnonimaként a magyar nyelvben. Észrevehető az is, hogy az írásmód nem vert gyökeret teljes mértékben, és néha-néha ingadozik.

LIGETI 1986-as monográfiájában következőképpen nyilatkozott: „Nem kétséges, hogy a XII–XIII. századi kálizok – mohamedán vallású török népelem – jelentős szerepet játszottak az ország gazdasági és pénzügyeiben. Nem lehetetlen, hogy a magyarok még a honfoglalás előtt kapcsolatba kerültek az ilyen nevű népelemmel”. És megjegyzi, hogy „a szókezdő *k*- csak a XI. század óta hiteles, és török nyelvi közvetítésre utal” (LIGETI 1986: 270; hasonlóan WOT. 482). Vitatható, hogy a kálizok török népelem volt-e a mondott századokban a Kárpát-medencében, de az bizonyos, hogy muszlimok voltak. A TESz. (2: 326) szerint a magyar *káliz* közvetlen forrása nem határozható meg. Az EWUng. (670) szerint a magyarba a török vagy az iráni nyelv közvetítésével került, esetleg még a honfoglalás előtt. HARMATTA JÁNOS (1999a: 43; vö. Uő 1977: 182, 1997: 79) úgy véli, hogy a kései ősmagyar nyelv átvett olyan szavakat a Don-vidéki és krími alánok nyelvéből, mint „*asszony* (eredeti jelentése: ’úrnő’), *gazdag*, *híd*, *verem*, *káliz* [sic!] (’xvārizmi’)”. Az elmondottakból kitűnik, hogy szónk ugyan jövevény, de az átadó nyelv kérdése még nincs tisztázva. Az alábbiakban ezt a kérdést veszem szemügyre a magam szerény eszközeivel, figyelembe véve a Kárpát-medencétől keletre, egészen a Kínáig terjedő területeken előforduló rá vonatkozó adatokat (POLGÁR SZABOLCS [2016] írása hasznos áttekintést ad a hvárezmiek szerepéről Kelet- és Közép-Európában, bár nem bonyolódik bele az idevágó különböző névalakok kérdésébe).

2. A *caliz* szó kalandozása. Előbb röviden a kérdéses szóra fókuszálva historiográfiai áttekintést szeretnék nyújtani anélkül, hogy az ennek kapcsán hangot kapott különböző vélemények tüzetesebb taglalásába bocsátkoznék, és a kutatók által

* Itt mondok köszönetet a lektoroknak, akik segítettek abban, hogy az írásomban előforduló hibáimat kiküszöbölhessem.

használt különféle névformákat és átírásukat megváltoztatnám. Közülük néhány fontos elnevezésre és a rájuk vonatkozó forrásadatokra majd a későbbiekben térek rá. Az Árpád-korban a magyar nyelvben meghonosodott szó a hvárezmiek jelölésére – úgy tűnik – egyebek mellett a *caliz* íráskép volt, ami ezután hosszú évszázadokig feledésbe merült, míg a 19. században a tudósok rá nem bukkantak erre a névalakra, majd életre keltették a *káliz* névalakot, vélhetőleg a *caliz* írásforma alapján.

FEJÉR GYÖRGY hatalmas forrásgyűjteményének 1837-ben megjelent kötetében közli Kálmán király 1111. évi oklevelét, amelyben megerősíti a zobori apátság számára a nyitrai vámok harmadának ügyével kapcsolatban korábban kiállított oklevelet. Itt a kérdéses szó nem *caliz*, hanem (kérdőjellel) *calu* alakban fordult elő (F. 7/4: 58). Az általa közölt szöveget – amely a 17. századi bécsi kézíraton alapszik – kuszáltnak tartva 1892-ben FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1892: 42) az oklevél szövegét eredetijéből kiadta, amelyben már a *caliz* forma szerepel („Institores autem regii fisci, quos hungarice caliz vocant”; újabb kiadás: DHA. 383). És a passzust úgy értelmezvén, hogy „A királyi haszonvételek tisztjei, a *kalizok*”, FEJÉRPATAKY lábjegyzetben érdekes megjegyzést fűzött a *caliz* szóhoz (1892: 44–45., 2. jegyz.). Szerinte JERNEY JÁNOS már ismerhette az oklevél eredetijét, hiszen az 1854-es könyvében helyesen idézte a *caliz* szóalakot. JERNEY (1854: 63) ugyanis a mondott könyvében – amelyben szótárszerűen felsorol szavakat az Árpád-kori magyar nyelvincsekből – a „Kálész” címszót szerepelteti. És szócikkében írja, hogy „A’ Bulyár földről, Volga mellől Zoltán fejedelem alatt beköltözött mohamed vallásu magyar népfelkezet neve, kik törvényeinkben izmaelitáknak hivatnak”. Hivatkozás történik még az 1111. évi forrásadatra is és még Ióánnés Kinnamos bizánci történetíró művere is. JERNEY az utóbbit latin fordításából idézte (hibás évszámokat feltüntetve), amelyben a *Chalis* népnév bukkan fel. Az 1135. évi oklevélre is hivatkozva a tudós a *Kalez* nemzetségi névről is említést tesz (*generatio Kalcz*, F. 7/5: 98; JERNEY a *Kalcz* nevet *Kalez*-ra javítja), amely „él a’ Kalaz nevű faluban Budán fölül” (JERNEY 1854: 63). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy FEJÉRPATAKY – bár csak futólagosan szólt a *caliz* kérdéshez valamiféle következtetés levonása nélkül – nemcsak a Kinnamos-féle *Χαλίσιοι*-ra, hanem az óorosz (órusz) forrásadatra is felhívta a figyelmet, amelyben a Kaszpi-tengert *Chvalis*-tengernek nevezik. Ezzel kapcsolatban azonban FEJÉRPATAKYnak – aki nem idézett semmilyen idevágó szakirodalmat – inkább JERNEY 1844-es témánkba vágó úttörő tanulmányára kellett volna hivatkoznia. E négyrészes írás harmadik részében már idézve volt a kérdéses latin passzus, sőt a bizánci és a szláv híradásokra is történik hivatkozás (JERNEY 1844: 240–242).¹ Érdemes itt szószerint idézni JERNEY (1844: 242) következő sorait: „Sz. László főnebb kiirt törvényeiben áll: »De negotiatoribus, quos appellat Ismahelitas.« Egybevétvén a’ törvény szavával Kálmán királynak a zobori monostor’ részére 1111-ik évben költ oklevele’ ime szavait: »Institores autem Regii Fisci, quos Hungarice Caliz vocant.«: kiviláglik az izmaelita és kaliz név’ nem csak azon- egy népfelkezetre tartozása, hanem ez utóbbi magyarázatnál fogva »institor« jelentése, melly a’ negotiator-ral ugyanegy, ’s nyelvünkben kalmár szóval tétetik ki. Honunkbeli számos helyek mint Kál, Kaláz, Káló, Kálocz, Kálóz, Kálózd, ugy

¹ CZEGLÉDY KÁROLY (JERNEY 1844/1971), amikor közreadta JERNEY 1844-es tanulmányát, ennek csak egy részét tette közzé, teljesen kihagyva a harmadik részt.

szinte Káld és Kálos föntartották a 'Kalizok' nevét" (a ritkítások JERNEYtől). JERNEY az 1111-es oklevél kérdéses szövegét nem az eredetiből idézte, hanem a Tudományos Gyűjtemény 1828-as kötetére utalt (12. kötet, 118. lap) – furcsa módon – az adott írás címének és szerzőjének neve meg nem említésével. Itt HORVÁT ISTVÁN írásával van dolgunk, aki akkoriban az Széchényi Országos Könyvtár őrzője volt, és akinek idevágó munkásságát az utókor is inkább negatívan ítéli meg. Az is megjegyzendő egyúttal, hogy HORVÁT közleményében nemcsak az 1111. évi oklevélre (Diplomatarium MS. Istvánfyanum. Bibl. Széch. Regn. pag. 53.), hanem az említett bizánci (*Chalisiusok*), orosz (órusz) (*Chvalimskoje more*) és egyéb forrásadatokra is utalt együttesen (HORVÁT 1828: 118–119), amelyekre majd JERNEY is hivatkozott a mondott tanulmányában. HORVÁT szerint „az Agarenus név [...] Magyart, a' Sarracenus Palóztot, az Ismaelita Jászt, a' Chalisius Kálmárt, vagy is Kereskedőt jelent a' Napkeleti íróknál" (HORVÁT 1828: 126). JERNEY nem követi HORVÁTnak az akkoriban is dilettánsnak minősülő szemléletét, amely azonban ellenkezőleg, talán ösztönzően hathatott rá az 1844-es tanulmánya megírásakor. KERÉKGYARTÓ ÁRPÁD 1865-ben megjelent könyvében, amely Magyarország korai történetéről szól, a HORVÁT cikkében említett 1111-es latin passzusra utalva azt írja, hogy „a királyi ügyész (kincstár) kalmárai, kik magyarul kaliz-nak neveztetnek", és ez utóbbiak bolgárok voltak. Továbbá azt is, hogy „bolgár rokonaink akár izmaelita, akár kaliz (= kalmár, Horvát Ist. és Jerney értelmezéseként) néven fordulnak elő emlékeinkben, mindig a kereskedés (negotiator, institor) tulajdonítatik nekik foglalkozásul" (KERÉKGYARTÓ 1865: 138–139; a ritkítások: tőle). PAULER GYULA (1888: 511., 1. jegyz.) ezzel szemben, aki ugyan utalt JERNEY 1854-es könyvére is, a *calit* olvasatnak adva hitelt a kérdéses szót nem hozta kapcsolatba Kinnamos adatával, sőt a máig alapvető és nélkülözhetetlen 1899-es könyvében (PAULER 1899. 1: 166, 310) sem figyelt fel a *caliz* névalakra, amelyet 1892-ben FEJÉRPATAKY is napvilágra hozott. KUUN GÉZA 1892-es könyvében megjegyzi, hogy a ruszok a kazárokat *Khwalissi*-nak nevezték, és a PAULER-féle *calit* olvasatra hivatkozva ezt nem kapcsolhatta össze a Kinnamos említette *Χαλίσιοι*-val. És úgy látta, hogy a bizánci író helyesen nevezte *Chalis*-nak a kabarokat (KUUN 1892–1895. 1: 128).

Már a 19. század elején AUGUST LUDWIG SCHLÖZER (1802–1805. 2: 91–92) – aki a középkori orosz történelem szorgos kutatója volt, és akinek munkájára HORVÁT (1828: 119) hivatkozott – nemcsak a *Chvaliiskoe* (*Chvalimskoe*, *Chvalinskoje*) tengert azonosította a Kaszpi-tengerrel, hanem ezzel kapcsolatban felhozta a Kinnamos említette *Χαλίσιοι*-t is. NYIKOLAJ KARAMZIN „Az orosz állam története" címet viselő nevezetes könyvében –, amely az 1810-es években látott napvilágot több kötetben – Oroszország (*Россия*) korai kiterjedésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a Kaszpi-tenger felé laktak a *chvalis*-ok (*Хвалисы*), ezért akkoriban a tengert *Хвалынское* vagy *Хвалицкое море*-nak hívták. Jegyzetében azt is megemlíti, hogy az oroszok *chvalis*-oknak, a görögök pedig *choalit*-oknak hívták a *kangl*'-okat (*Кангли*-t), akik még a 13. században is éltek a Kaszpi-tenger északi partjain. És ugyanakkor a Kinnamos említette *chalis*-okról is szólt, akik Magyarországon laktak a 12. század közepén. KARAMZIN ezeket az adatokat nem kötötte össze a hvárezmiekkal, hiszen róluk *Хоразы* néven tesz említést, mint a Hiva régi lakóiról (KARAMZIN 1989. 1: 163, 183, 301).

Tudománytörténeti érdekesség, hogy 1855-ben ARIST KUNIK (1855: 737–738) a besenyőkre és a polovecekre vonatkozó magyar forrásadatokról szóló orosz nyelvű értekezésében megemlíti a *caliz* szót. Ez annak tudható be, hogy – amint KUNIK ezen írásában köszönetét fejezi ki REGULY ANTALnak – REGULY közbenjárására KUNIK számára hozzáférhetővé vált JERNEY magyar nyelvű tanulmányának javarésze. KUNIK ugyanis REGULY 1855. február 18-án hozzá intézett leveléből értesült a magyar adatokról, amelyben REGULY közli németül, kivonatoltan JERNEY 1844-es tanulmányát. A kérdéses latin passzust kissé módosított formában közli KUNIKkal, aki ezt szószerint idézi: „Institores (negotiatores) autem regii fisci, quos hungarice *Caliz* appellant” (KUNIK 1855: 737; REGULY /1990: 58., vö. 125; a levél idevonatkozó szövegrészének magyar fordítása nem megfelelő). Ezekben az időkben – a 19. század közepén – a kutatók még nem gondolhattak arra, hogy ezek az adatok a hvárezmiekkel hozhatók kapcsolatba. Egyúttal jelezném, hogy külföldön több figyelmet kapott JERNEY JÁNOS tanulmánya KUNIK mondott írásán keresztül. Például 1877-ben V. G. VASIL’JEVSKIJ (1930: 58., 2. jegyz.) orosz bizantinológus a 12. századi bizánci hadi események kapcsán hivatkozva KUNIK tanulmányára említést tesz a *caliz* elnevezésről, amelyet Kinnamos *Χαλίσιοι*-jával azonosít. FRIEDRICH WESTBERG (1908: 396–397) 1908-as orosz nyelvű tanulmányában megjegyzi, hogy a Magyarországról Prágába érkezett muszlim kereskedők – akikről Ibrāhīm ibn Ya‘qūb tudósít – azonosak lehetnek a magyar krónikáirók említette *caliz*-okkal és izmaelitákkal, anélkül, hogy utalt volna a rávonatkozó forráshelyekre. 1927-ben ALEXANDER VASIL’JEV (1927: 213; angol változata: VASILIEV 1936: 99–100) KUNIK írására hivatkozva és JERNEY nevét is megemlítve az utóbbi nézetét megismerteti egy bizánci püspökegi jegyzékben (Notitiae Episcopatum) említett *Χουάλης* névvel kapcsolatban, bár a *caliz* név hvárezmi vonatkozásairól nem szólt.

Még korábban, 1873-ban PETER LERCH (1873: 24–25) – aki nem hivatkozik KUNIK tanulmányára – úgy vélekedett, hogy „Unter Choalitoi bei Menander hat man aber Choarezmier sich zu denken. [...] Die Choalitoi sind die Chwalissi der russischen Kroniken.” Ezek után már – attól függetlenül, hogy a *Choalitoi* kapcsolatba hozhatók-e a hvárezmiekkel – azoknál a kutatóknál, akik JERNEY, KUNIK ÉS LERCH véleményét együttesen vehették volna figyelembe, felmerülhetett volna a *caliz*-ok és a hvárezmiek kapcsolatának gondolata a 19. század harmadik negyedében, és így ettől kezdve igen kiszélesedhetett volna a kérdéskör horizontja, mégpedig a Kárpát-medencétől keletre a Fekete-tenger északi partjain át nemcsak a Kaszpi-tengerig, hanem egészen Hvárezmig.

NAGY GÉZA a magyar nemzetségekről szóló 1910-es tanulmányában – amelyben a *caliz* szóra is történik hivatkozás – a Kinnamos által említett *Χαλίσιοι*-ról *kaliz*, *khaliz* vagy *khalisz* alakban szólva úgy vélekedett, hogy a kalizok zsidó hitűek és a kabarok egyik nemzetsége (NAGY 1910: 55, 58–60; vö. uő 1912: 220–221).² És olyan helyneveket sorol fel, amelyekben szerinte a kalizok neve maradt fenn, és amelyeknek nagy részét az alábbiakban majd szemügyre veszem.

² E nézet kisebb-nagyobb változatban a későbbi szakirodalomban is tovább él, például GYÓNI 1938: 164–166; SCHÖNEBAUM 1957: 145; GYÖRFFY 1959: 51; GÖCKENJAN 1972: 44–45, 48; KRISTÓ 2003: 41, 46; RÁCZ 2016: 49; JUHÁSZ 2021: 65–66. Vö. TÓTH 2015: 302–306.

NAGY GÉZA még arról is szólt, hogy „A kabarok másik nemzetségének tarthatjuk a *kalizokat*, kiket Nestor *khvalisz* néven a bolgárokkal együtt említ [...] a kozárokkal való közelebbi viszonyukra utal a Kaspi vagy egykor Kozár-tenger «*more khvaliszijszkoje*» = «kaliz-tenger» neve”. Tehát nem kötötte össze a kálizokat a hvárezmiekkel, ahogy JERNEY JÁNOS sem.

Közbevetőleg megemlítendő, hogy VASILIJ BARTOL'D az Iszlám Enciklopédiája 1913-ban megjelent első kötetében a *Baħr al Khazar* című szócikket írta, amely szerint így (arabul Kazár-tengernek) nevezte a Kaszpi-tengert az arab geográfusok többsége. És az óorosz (órusz) évkönyvekben említett *Хвалиское* (*Хвалимское, Хвалынское*) море (a Kaszpi-tenger) elnevezés a Hvárezm országnévéből ered, az arabok és a perzsák pedig csak az Aral-tót hívták Hvárezm-tónak vagy tengernek (BARTHOLD 1913: 604; l. még KALININA 1988: 88–89).

2.1. A kálizok és Hvárezm. Az eddig röviden felvázolt előzmények után említést érdemel KARÁCSONYI JÁNOS 1913-es tanulmánya a magyarországi mohamedánokról s származásukról. KARÁCSONYI – JERNEY munkájára nem utalván, ahogy NAGY GÉZA sem – a FEJÉRPATAKY által kiadott 1111. évi oklevélben szerepelt *caliz* szót *káliz* névalakkal írja át. Szerinte „a magyarországi kálizok török fajta népek voltak”, akik dél felől, a Balkán felől vándoroltak be Magyarországra. Avégett, hogy alátámassza ezt a hipotézist, felhoz egy latin szöveghelet, amely egy szentföldi utazónak 1101-re datált elbeszéléséből való. És ebből idézi a híradást egy csapat bajor-német zarándokról: „[...] a görög birodalmat (Romaniam) félrehagyta a sereg és északi irányban a törökök hazája, a Chorziföld felé (terram Chorizanam, quae Turcorum est patria) fordult.” A kutató úgy vélekedett, hogy „a törökök őshazájában, Turkesztánban az Araltótól délre eső országot, a mai khivai kánságot századokon át Kárizem-nek (perzsául Quarizem, arabul Chwarizm, Charizm) hívták, úgy hogy az Araltó neve a görög forrásokból merítő orosz krónikás szerint Kálizi tenger vala.” Szerinte a mohamedán törökök, azaz a kálizok Hvárezmből a bizánci birodalom keleti határszélére, majd nyugati részeire és végül dél felől a Kárpát-medencébe érkeztek (KARÁCSONYI 1913: 7, 9–10; vö. SCHÜNEMANN 1924: 109; KATONA-KISS 2010: 169–170; MAREK 2006: 234; MÁTYÁS 2014: 323–324). A szöveghely, amelyre KARÁCSONYI hivatkozott, az Annalista Saxo-ban (MGH. SS. 6: 727, 735) fordul elő.³ Hasonló passzus Ekkehardus Uraugiensis (Ekkehard von Aura, †1126), az Aura-kolostor apátjának krónikájában is megtalálható. E német krónikás – aki az 1101-es hadjárat résztvevője volt – az 1099. évnél azt írja, hogy a törökök (*Thurci*) az északi vidék felől, a Horaszán-földről („ab aquilonali plaga de terra Gorrizana”) jelentek meg, az 1101-es évnél pedig Horaszánról, mint a törökök hazájáról tesz említést („contra terram Chorizanam, quae Thurcorum est patria”, MGH. SS. 6: 212, 221).⁴ Bár a *terra Chorzana* nem Hvárezmmel, hanem Horaszánnal azonosítandó (SCHÜNEMANN 1924: 109, 2. jegyz.; BEIHAMMER 2017: 318, 349, 60. jegyz.),

³ Az újabb, 2006-os szövegkiadása jegyzetében (MGH. SS. 37: 484, 14. jegyz., 505, 669) a kérdéses szó (*de terra Gorizana, contra terram Chorizanam*) Hvárezmmel van azonosítva.

⁴ Névtelen Krónikás *Gesta Francorum* című művében is előfordul a helynév: *Corosanum, Corrozanum, Corrozana* (GF. 128–129. és 122., 59. jegyz.); VESZPRÉMY LÁSZLÓ magyar fordításában nem *Horaszán*, hanem *Hvárezm* szerepel (VESZPRÉMY ford. 1999: 17–18).

és Horászán-földnek értendő, a *káliz* szónak a Hvárezm elnevezéssel való egybekapcsolása viszont magában véve nem járt tévúton. KARÁCSONYI (1913. 15–16) szerint „... a hazánkba került izmaelita-böszörmények nemzeti neve eredetileg kváriz volt s ebből lett könnyebb kiejtés kedvéért káriz, utóbb a görögök ajkán káliz”, és ez alakban került a magyar nyelvbe is. És megmagyarázza *Káloz* helynév formájának keletkezését is arra való utalással, hogy a mélyhangok után következő *i* hang az illeszkedés következtében már a 13. században *o*-ra változott a magyarban. Ez viszont érdekes megfigyelés, bár a *káliz* elnevezéssel kapcsolatba hozható hely- és személynévnek többféle alakban fordulnak elő a forrásokban, ahogy látni fogjuk. Mindenesetre úgy látszik, hogy KARÁCSONYI volt az első, aki a kálizokat a hvárezmiekkel hozta kapcsolatba, bár ehhez a véleményhez a fentebb említett latin szöveghely félreértésén keresztül jutott. Ezután még két dolgozatról, KOSSÁNYI BÉLA 1937-es, valamint GYÓNI MÁTYÁS 1938-as tanulmányáról érdemes szólni, amelyekről majd a *Χαλίσιοι*-ról szóló részben többet írok. Most annyit jegyzek meg, hogy KOSSÁNYI JERNEY JÁNOST 1844-es tanulmányára utalva SCHLÖZER követőjeként mutatja (KOSSÁNYI 1937: 358., 18. jegyz.). A kálizok eredetét illetően, melynek kérdésével KOSSÁNYI aligha foglalkozott, GYÓNI (1938: 166) szűkszavúan írja, hogy „Sejtjük a kalizoknak az Araltótól délre eső Khwárizm tartománnyal való kapcsolatát”.

Az eddig előadottakban a 20. század közepéig megjelent tanulmányok rövid bemutatására szorítkoztam a teljesség igénye nélkül és főleg a *caliz* szó kalandos sorsát helyeztem előtérbe. A kálizok eredetkérdése és az Árpádok alatti tevékenységeik iránt való érdeklődés a 20. század közepén vett új fordulatot és megélénkült, amikor éppen egy új kútfő, nevezetesen a granadai születésű Abū Ḥāmid al-Ġarnatī arab utazó olyan munkája került napvilágra, amely megkérdőjelezhetetlenné tette azt a vélekedést, miszerint az Árpád-kori Magyar Királyságban hvárezmiek éltek, ahol gazdasági és hadászati szempontból fontos szerepet játszottak (Az arab utazó híradásának magyar vonatkozásait elsőként IVAN HRBEK [1955: 215; l. még LEWICKI 1957: 100–101] elemezte körültekintően, bár néhány véleménye azóta revízióra szorult (Az 1955 után megjelent idevágó tanulmányok néhányára az alábbiak során itt-ott hivatkozom).

2.2. A *caliz* szó jelentései. Amint láttuk, a kutatók nagy része a *caliz* szót népnévként kezeli különös részletezés nélkül. A WOT. (512) szerint a *káliz* szó jelentése: 'an ethnic group of Muslim faith in Medieval Hungary'. Ezzel kapcsolatban most vissza kell térnünk a fent említett latin passzusra („Institores autem regii fisci, quos hungarice caliz vocant” DHA. 1: 383; vö. 384; CDES. 1: 63). A szövegrészt egyértelműen a következőképpen lehet fordítani: „A királyi kincstár intézőit, akiket magyarul káliznak neveznek” (BORONKAI IVÁNNÉ BELLUS IBOLYA fordítása [LK. 39] alapján; VESZPRÉMY LÁSZLÓnak is van egy fordítása: ÁrpOkI. 126). Ebből nem világlik ki az, hogy egy etnonimával van-e dolgunk, és inkább arra gondolhatnánk, hogy a királyi kincstár kezelőinek magyar elnevezése *caliz* volt. LIGETI (1986: 270) ezt az 1111. évi *caliz*-t a káliz népnév köznévi adatának tartja. A TESz. (2: 326) szerint a *káliz* szó első jelentése 'egy fajta, eredetileg iráni nyelvű, mohamedán vallású néphez tartozó személy, izmaelita'; második jelentése 'királyi adószedő'. Az EWUng. (1: 670.) szerint az első jelentése 'königlicher Steuereinnehmer', a másodiké pedig 'Angehöriger einer islamischen Völkerschaft'.

Ilyen körülmények között talán nem haszontalan röviden sort keríteni a szó jelentésének a kérdésére. Az 1111-es adat egyedül nem elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk, hogy egy *caliz* nevet viselő népcsoport létezett. Amennyiben a *caliz* szóalak Ióánnés Kinnamos Χαλίσιοι-féle adatával hozható kapcsolatba – ahogy erre már HORVÁT ISTVÁN is JERNEY JÁNOS is gondolt – több mint valószínű, hogy a *caliz* szó etnikumjelölő lexéma volt. Erre nézve tanulságosak lehetnek az 1111. évi adathoz hasonló szerkezetű latin frázisok. Például a III. Béla király 1181. évi oklevelében előforduló passzus, amely a *tölgy* szó első adataként van számontartva: „usque ad arborem que uocatur hungarice *tulg*” (FEJÉRPATAKY 1900: 345; magyar fordítása: MTSzgy. 393; vö. RegArp. 1: 130. sz.; TESz. 3: 959). Az *arbor* ('fa, élőfa') jelentéskörét leszűkíti a magyar *tulg* (*tölgy*) szó. I. (Szent) László II. törvényének 17. cikkelyében is felbukkan egy hasonló frázis: „Custodes [...] confiniorum, qui vulgo *ewrii* vocantur” („A határvidékek őrei, akiket közönségesen *őrök*-nek mondanak”, DRMH. 15; magyar fordítása ZSOLDOS ATTILÁtól [2016: 52]; vö. MTSzgy. 242).⁵ Itt viszont a magyar szó (*őr*) jelentéskörét szűkíti a latin *custodes confiniorum* frázis. Talán érdekesebb a király 1092-ben kiadott I. törvényének 9. cikkelye. A határozat szerint „De negociatoribus, quos appellant *ysmahelitas*” („A kereskedőket, akiket *izmaeliták*-nak neveznek, [ha kiderül róluuk, hogy megkeresztelkedésük után visszatértek a körülmetélésen alapuló régi törvényükhöz, lakhelyeikről elkülönítve, más falvakba telepítsék át]”, DRMH. 55, 62; magyar fordítása: MTSzgy. 244.). A magyar *izmaelita* szó első előfordulása a 16. század végéről való (EWUng. 634; vö. TESz. 2: 253), ráadásul az Árpád-kori hely- és személynevekben nem adatolt, így arra gondolhatunk, hogy a szó ekkor még nem volt használatban a magyarban. Amennyiben a latinban az *ismahelitae* szónak aligha tulajdonítható a 'kereskedők' köznévi jelentés, és etnonima se lehet, az idézett frázis azt jelenti, hogy a kereskedők muszlimok voltak, vagyis olyan kereskedőkről van szó, akik muszlim hitűek voltak. A kérdéses passzust a következőképpen is át lehetne alakítani a *hungarice* vagy *vulgo* szó beszűrásával: **De negociatoribus, quos appellant hungarice bezermen. A negociatores* valószínűleg zömmel a kálizokból tevődhetek össze. Nincs kizárva, hogy az 1111. évi *caliz* elnevezés eredetileg etnikumjelölő lexéma volt, és majd jelentésbővülés következtében a királyi kincstár intézője jelöléséül is szolgált, anélkül, hogy elveszítette volna a népnévi jelentéstartalmat (vö. GÖCKENJAN 1972: 66–67). Mindazonáltal az utolsó példa alapján a frázis inkább úgy értelmezendő, hogy olyan királyi kincstár intézőiről van szó, akik kálizok voltak, ami nem jelentheti feltétlenül azt, hogy a királyi kincstár intézői kizárólagosan a kálizokból tevődtek össze Kálmán király idejében. Úgy tűnik azonban, hogy „a királyi kamara pénzbeszedői ekkor főként a keleti eredetű kálizok voltak” (SZÓCS 2014: 39). És vélhetően szónk foglalkozásnévként nem volt használatban (másképpen KRISTÓ 1983: 200).

Kevésbé valószínű, hogy a magyar nyelvben a szónkat vallási hovatartozás jelölőjeként is alkalmazták volna (Vö. TESz. 2: 326; EWUng. 670; ZSOLDOS

⁵ A TESz. ezt az adatot az *őr* szó első előfordulásaként említi, a névalakra vonatkozólag pedig a következő megjegyzéssel: „latin többes szám alanyeseti végződéssel.” (TESz. 3: 31; EWUng. 1084). A *vulgo* adverbium értelme itt „az adott helyen közönségesen beszélt nyelven” (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 78).

2022a: 165. „The sources of Hungary also used the word *Khalizyan* (Hung. *káliz*) to denote Muslims”; vö. Uő 2022b: 279), arra való tekintettel, hogy a magyarban már a kereszténység felvétele előtt is muszlim hitűek jelölésére külön terminus volt, mégpedig a *bezermen* (> *beszermény* > *böszörmény*) névformában, és az utóbbi nem volt etnikumjelölő lexéma (SENGA 2018–2019). Más lehet a helyzete a *zsidó* szónak, amely vallás- és egyben etnikumjelölő is volt, és amely helynevekben és személynévnevekben is használatban volt (RÁCZ 2016: 100). A magyarországi latinságban a *saracenus* és az *ismaelita* szinonimákká váltak. A magyarban pedig a *szerecsen* szóalak az Árpád-korban honosodott meg, mégpedig olasz közvetítéssel (TESz 3: 733–734; EWUng. 1424), a *szaracén* szó pedig latin eredetű, és 1387-ből van első adat rá (TESz. 3: 678; EWUng. 1395).

3. A kálizok nyomai a magyar hely- és személynévnevekben. Csak egyet lehet érteni azon véleménnyel, miszerint a kálizok leggyakrabban nem ezen a néven szerepelnek a magyarországi latinságban, hanem többnyire a ’muszlim’ jelentésű *ismaelita* és *saracenus* elnevezés alatt értendők. E kérdéskör taglalása jelen dolgozat keretein kívül esik. A továbbiakban a *caliz* szóval kapcsolatba hozható személynév- és helynevekről szólnék, azzal a szándékkal, hogy a szó legkorábbi alakjára deríthessünk fényt, bár bajos dolog ezeket mindig a káliz etnikumra vonatkoztatni. Az alábbiakban felsorolok mindenekelőtt olyan hely- és személynévneket, amelyek zömmel már az Árpád-korból is adatolva vannak, és legelőször olyan írásképet tüntetek fel, amely vélhetőleg a legkorábbi, beleértve a feltételezetteket is, majd néhány adathoz megjegyzést fűzök.⁶

3.1. Helynevek. A hvárezmiekkel kapcsolatba hozható régi magyar településnevek egésze ma már könnyen áttekinthető RÁCZ ANITA (2011: 47–48; l. még Adatok: 17) munkájának köszönhetően. Erre támaszkodva közlöm mindenekelőtt az Árpád-kori adatokat kissé átszerkesztve, néha bővítve.

3.1.1. Kaluz ’település Pilis vm. keleti határánál, Óbudától északra’ (FNESz. 1: 260–261: *Budakalász*). 1135/1262/1566: *Kaloz* (CDES. 1: 72; vö. F. 7/5: 103; RegArp. 1: 59. sz.; Gy. 4: 641, 658); 1276/1641: Dominus Alexander de genere *Calsi* (MREV. 1: 378; Gy. 4: 641); 1299/1467: *Kalwz* (BÉKEFI 1891: 418; Gy. 4: 641); 1313>1340: *Kaluz* (AOkl. 3: 237; Gy. 4: 641); 1326: *Kalaz* (AOkl. 10: 138; Gy. 4: 641).

Az 1135. évi oklevél Fejér-féle kiadásában a *Kalcz* névalak szerepel. JERNEY ezt *Kalez*-nek javította és a *Kalaz* falura (a mai Budakalászára) vonatkoztatta. GYÖRFFY is *Kalez*-nek olvasta (1959: 53, 1990: 53; vö. GÖCKENJAN 1972: 58), később pedig *Kaloz*-nak (Gy. 4: 641; ÁSzt. 444). RICHARD MARSINA újabb szövegkiadásában már a *Kaloz* alakot szerepelteti (CDES. 1: 72). Az oklevélben *Bory* nevű (Hont vármegyei) helynév is szerepel, amelyre vonatkozóan *Bori/Bory* és *Buri/Bury* írásmódok fordulnak elő a 13–14. századi forrásokban (Gy. 3: 181). Feltételezhető, hogy a *Kaloz*-nak is *Kaluz* írásmódja, illetve alakváltozata volt ezekben az időkben. BÁRCZI GÉZA (1958a: 42–43) szerint az *u* > *o* hangváltás nagyobb mennyiségben csak a 12. század végétől és főképp a 13. században

⁶ Jelek: + évszám előtt = hamis oklevél; / évszámok között = a jel után a közölt évből való másolatban fennmaradt oklevél; // évszámok között = többszörös másolatban fennmaradt oklevél; > évszámok között = tartalmi átírással keletkezett oklevél.

jelentkezik, és a 13–14. században az *u* betű már sokszorosán *o*-t jelöl, így valószínű, hogy *Kaluz* *u*-ja is néha már *o* hangértékkel bírt. Nem vehető biztosra azonban, hogy 1135-ben is a *Kaloz* írásmód volt használatban. A későbbi másolók feltehetően a saját korabeli írásszokásnak megfelelően változtatták a *Kaluz*-t *Kaloz*-ra, amelyet majd FEJÉR GYÖRGY tévesen *Kalcz*-nak írt el.

BÁRCZI (1958a: 42) azt is megjegyzi, hogy ritka az az eset, hogy a hangsúlytalan szótag *u*-ja kettős nyíltabbá váláson ($u > o > a$) megy keresztül, és ez a változás nem hangfejlődési tendencia eredményének köszönhető. KISS LAJOS (FNESz. 1: 260) *Budakalász* szócikkében írja, hogy a *Kalász* helynévben „a *káliz* ’izmaelita’ népnév rejlik; alakilag hatott rá a m. *kalász* ’gabonafő’”. (Az ’izmaelita’ nem lehet népnév, így zavaros megfogalmazásnak látszik.) A *Kalaz* írásmódban valószínűleg *kalász* hangalak tükröződik (vö. 1245: *Halaz* [Halász], NÉMETH 1997: 89; l. alább is). A CsnSz.-ban KÁZMÉR MIKLÓS a *Kalász* (mai helyesírással) címszót szerepelteti, és a családnév első előfordulásaként a következőt említi: 1409: *Iacobum Kalaz*. Szerinte a *káliz* népnév – hangtani akadályok miatt – alig lehet az előzménye a *Kalász* családnévnek (CsnSz. 533). A *Calsi*-ről alább lesz szó.

3.1.2. *Kaliz* ’település Nyitra (szlk. Nitra) vm. keleti határánál, Nyitrától kelet–délkeletre’ (FNESz. 1: 671. ’*Kalász*’ [szlk. *Klasov*]). 1156: *Qualiz* (CDES. 1: 79; Gy. 4: 402); 1232. (CDES. 1: 280), 1274. (HO. 8: 163), 1327. (AOKl. 11: 176; vö. Gy. 4: 641); *Kaluz* (Gy. 4: 402); 1290: *Caluz* (Gy. 4: 402), 1318/1318: *Kaloz* (AOKl. 5: 28; Gy. 4: 402); 1298: *Kaluzd* (-*d* képzővel; HO. 8: 383; Gy. 4: 402); 1398: *Nag Kalaz* (FNESz. 1: 671).

Különös a *Qualiz* írásképe, amely Martyrius esztergomi érsek 1156. évi oklevelében szerepel. Az oklevélben a *sc* jel több névben szerepel, például éppen a *Qualiz* előtt álló *Scelemsan* (< *Slěžany*; KNIEZSA 1939a: 182) névben is. SZABÓ DÉNES (1937: 108) az 1138-as dömösi prépostság adománylevelének helyesírása kapcsán francia hatást valló jelenséggént megemlíti, hogy a *sc* *s*, a *qu* pedig *k* hangot jelöl. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nyelv régebbi latin jövevényszavai latin *qu*-jának a magyarban *k* felel meg, és a *k*-s olvasás a 12. század elején terjed el, egybeesve a francia hatás megindulásával. KNIEZSA ISTVÁN (1952: 24) éppen a *Qualiz* írásmódra hivatkozik, amikor megjegyzi, hogy a *k* hang jelölésére *qu* jel is szolgált. Tehát valószínű, hogy a *Qualiz* megközelítőleg egyenértékű a *Kaliz* írásképpel. Amennyiben megvolt a veláris *j* az ősmagyar korban és az ómagyar kor elején, *j* > *u* változásról beszélhetünk (BÁRCZI 1958a: 53–54), nem meglepő, hogy a *Kaliz* írásmód *Kaluz*-ra változott. Feltehető, hogy a magyar helynév a szláv eredetű *kalász* déli szláv vagy szlovák eredetű (vö. TESz. 2: 321; EWUng. 668; SzlJsz. 243–244) szóval összekeveredett, és ennek a szlovák megfelelőjéből, a *klas*-ból keltették életbe a szlovák *Klasov* helynevet az -*ov* birtokos képzővel (vö. FNESz. 1: 671).⁷ GYÖRFFY GYÖRGY a zabori apátság 1111-évi oklevelében említett *caliz* szót is idetartozónak véli (Gy. 4: 402), és az oklevél elemzése alapján arra a következtetésre jutott, miszerint a zabori

⁷ Összehasonlításkeppen megemlítek két szlovák helynevet: *Bardejov* és *Prešov*, magyar megfelelőjük pedig *Bártfa* és *Eperjes*. A FNESz. (1: 173, 420) szerint a szlovák nevek a magyarból valók, a LSMS. (79, 331) szerint a *Barděj* (< *Bartolomej*), illetve a *Preš* személynévekből származnak, amelyekből a magyar helynevek is erednek.

apát egész Nyitra megyére kiterjedő vámjoga a kálizok érdekeit sértette, „és pedig nem úgy, mint királyi tisztviselőként, hanem a megye régi és részben tényleges birtokosaiét.” És Nyitra megyében kálizok laktak, kiknek emlékét a megye szélén fekvő *Kalász* falunév őrzi (GYÖRFFY 1959: 52, 1990: 52).

3.1.3. Kaluz ’település Fejér vm. északkeleti részén, Váltól délkeletre’ (FNESz. 1: 676. ’Káloz’). 1212: *Kualuz* (HO. 6: 9; RegArp. 1: 276. sz.; Gy. 2: 390); 1377: *Kaloz* (Cs. 3: 334).

Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírásáról értekezve GÁCSER IMRE (1941: 9) írja, hogy a „*qu* jel palatalis hangok előtt áll, a legtöbb esetben *k*-val váltakozva, veralis előtt csak egyszer: *Kochou* ~ fg. [= az oklevél fogalmazványában] *Quodcou* szn. [...] Néha a *k* jele *ku*. *Sikuis* ~ fg. *Sikis* szn.” KNEZSA (1952: 30) ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a *ku* egy-két esetben palatálisok előtt található. A II. András 1212. évi oklevelében említett *Kualuz* (völgy) *ku*-ja ugyan nem áll palatális előtt, de nem ebből a szemszögből megközelítve a kérdést úgy vélem, hogy az *ua* betűcsoport az *a* hang jelölésére is szolgálhatott, amelyre KNEZSA (1952: 192) csak az *a*, *ao* és *oa* jeleket tüntette fel. Tekintettel az olyan személynevek írásmódjára, mint például *Gualterius* ~ *Galterius*, *Guanda* ~ *Ganda*, *Guarinus* ~ *Garinus*, *Kuaterius* ~ *Kartherius* (ÁSznt. 324, 325, 351, 469), okunk van feltenni, hogy a *Kaluz* írásmód a *Kaloz* betűkép alakváltozata.

3.1.4. Kaluz ’település Heves vm. nyugati határánál, Fancsal délkeleti határosa’ 1267>1424: *Kaloz* (BLvt. 30. sz.; Gy. 3: 106).

Az oklevél az 1424. évi átiratban maradt ránk, így nincs kizárva, hogy az 1424. évi írnok a korabeli írásszokásnak megfelelően változtatott névalakokat. A mondott oklevélben *Opoz* névalak szerepel Heves vármegye egy településneveként. Ezzel kapcsolatba hozható névformák a következők. 1208: *Opuz*, 1246/1383: *Opuch*, 1261/1271: *Apuch*, 1264/1426: *Opuz*, 1278: *Opuz*, 1283: *Opuz*, 1291: *Opz*, 1297: *Opch*, 1300/XV.: *Opuz*, 1308/1426: *Opuz*, 1322: *Opuz*, 1323: *Opuz*, 1326/1326: *Apuz*, 1331/1331: *Opoz* (Gy. 3: 67; l. még a Bodrog vármegyei *Apos*, Gy. 1: 705). Ezen adatsor alapján valószínűnek látszik, hogy *Opoz* helyett *Opuz* szerepelt (Az *u>o* hangváltozásról BÁRCZI 1958a: 41–43) az 1267. évi oklevélben, amelyben hasonlóképpen nem a *Kaloz*, hanem a *Kaluz* alak fordulhatott elő.

3.1.5. Kaluz- (A népnév *-di/-d* képzővel.) ’település Veszprém vm. keleti részén, Peremartontól északra fekketett’ +1082: *Kaluzdi* (DHA. 237; RegArp. 1: 21. sz.); 1171: *Kaluzd* (F. 9/7: 632; RegArp. 1: 116. sz.); 1237 k.: *Kaluzt* (PRT. 1: 781; ÁÜO. 2: 17; RegArp. 1: 635. sz.; Cs. 3: 236). Az 1082. évi hamis oklevélben említett *Kaluzdi* névforma – ha ez hitelt érdemelne – az 1111-es *caliz* alakot megelőzve meglehetősen korai.

Ezenkívül még a hvárezmiekkel összekapcsolható helységnevek is vannak, amelyek a RÁCZ készítette településnevek összeállításába nincsenek felvéve.

3.1.6. Kaluz- +1015>+158//1403: *Kaluzwt* (DHA. 78; RegArp. 1: 6. sz.; Gy. 1: 708); 1208/395: *Caluzutu* (Gy. 1: 714). Vö. KMHSz. 142. *Káliz út*.

GYÖRFFY GYÖRGY 1959-es tanulmányában a következőképpen ír: „Bodrog megyében a Szeged irányából Bátmonostor felé vivő út neve a XII. században Káliz-út (1158//1403: *Kaluzwt*, 1208/1395: *viam que vocatur Caluzutu*),” azzal a megjegyzéssel, hogy ez a szegedi országos sóközponttal függhet össze (GYÖRFFY

1959: 53, 1990: 53; GÖCKENJAN 1972: 59). Természetesen későbbi monumentális munkájába is felvette az idevágó adatokat, amely szerint a Káliz-úton „a XI–XII. században a pénzváltást és sókereskedelmet kezükben tartó mohamedán kálizok közlekedtek” (Gy. 1: 703).

3.1.7. Kaluz- 1252. Még egy helynévről, a *Kaluzer*-ről is kell említést tenni, amelyről JERNEY JÁNOS (1854: 63) mondott könyvében szólt a „Káloz-ér” címszó alatt jelezve, hogy ez határvölgy Zemplénben, és idézte a vonatkozó szöveghelyet: *Kaluzer* 1252. „In vallem, que *Kaluzer* nuncupatur”. Úgy tűnik, hogy JERNEY ezt nem kapcsolta össze az általa muszlim vallású magyar népfelekezetnek tartott és fentebb említett *Kálész*-szel. (A szöveghelyet tartalmazó oklevél: HO. 6: 69; RegArp. 1: 979. sz.; Adatok 17. Az utóbbi kiadvány megemlíti ezt a szót a kálizokra vonatkozó adatok között, anélkül, hogy megadta volna értelmezését, és korábban NAGY GÉZA [1912: 220] is hasonlóképpen járt el. Vö. *Chalizenquelle*, GÖCKENJAN 1972: 85). Az ’ér’ szó vízrajzi szóként is használatos, és összetett helynevekben is előfordul, például *Omsó-ér*, *Hamus-ér* stb. (KMHSz. 92. *Ér*; RMH. 414–419), így itt is *Kaluz-(ér)* névformáról van szó.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU